"המצודה הפרסית" של לכיש — ארמון אשורי?

מאת

יוחנן אהרוני

הגימוקים כבדי־המשקל שהביא חברי משה אילת לחיזוק השערתו, כי בלכיש הופקד פחה אשורי אחרי שנכבשה העיר על־ידי סנחריב [1], מעוררים את השאלה, אם אין למצוא עדות להשערה זו בחפירות הארכיאולוגיות במקום.

קודם־כול מן הראוי להצביע על התמונה הכללית העולה משכבות התקופה הנדונה בלכיש, הלוא הן שכבות III ו־II. לאור החפירות בערד אין עוד להטיל ספק בצדקת ההנחה של גב' טאפנל, ששכבה III היא העיר שנחרבה בידי סנחריב. גימוקם העיקרי של החוקרים שהציעו לאחר את סופה של שכבה זו למסעו הראשון של נבוכדנאצר (597 לפנה"ס) היה הדמיון שבין כלי־החרס שנמצאו בשתי השכבות. אמנם מיד נתקלה ההנחה הזאת בקושי: הפרש של 10—11 שנה אין בו כדי להסביר את ההבדלים, אפילו הם קטנים, שבין שתי השכבות [2] ואת שני המפלסים שנתגלו פה ושם בשכבה II גופה [3]. מאחר שלא היה תל אחר ביהודה שבו נמצא תבדל סטראטיגראפי בולט בין המאה הח' למאה הז' לפנה"ס, לא היתה אפשרות לערוך השוואה עם ממצאי לכיש, וקשה היה להסיק מסקנות ברורות. עתה היתה לי האפשרות לערוך השוואה בין לכיש לערד, והתברר, שבערד נחשפו שתי שכבות מתקופת המלוכה (שכבות VII—VI) שהן מאוחרות משכבה III בלכיש [4]. זמנה של השכבה המאוחרת (שכבה VI) נקבע, בין השאר, על־סמך אוסף האוסטרקונים מארכיונו של אלישיב, שכתבם ולשונם דומים לאלה של חרסי לכיש [5]. אמת, בכל השכבות

1. ראה מאמרו של מ. אילת בחוברת זו, עמ' 140 ואילך; כן ראה: O. Tufnell, *Lachish*, III, London 1953, p. 41 (להלן: לכיש, ג).

2. בביקורתו על דו"ח לכיש חש בוקנן בקושי זה, ולכן הוא מניח, ששכבה II בלכיש נחרבה אחרי שנת 588/7. ראה: B. W. Buchanan, *AJA*, LVIII, 1954, pp. 335 ff.

3. לכיש, ג, עמ' 57, 95—97, 105.

4. החומר של לכיש III דומה מאוד לזה של ערד VIII; גב' טאפנל הואילה להראות לי את החומר שלא פורסם בדו"ח על לכיש, השמור עתה בלונדון. חומר עשיר נוסף משתי השכבות נתגלה בחפירת־נסיון שערכנו בחצרו של "מקדש השמש" בלכיש, ואני מקווה לפרסמו בקרוב.

5. ראה: י. אהרוני, ידיעות, ל, תשכ"ו, עמ' 32 ואילך.

הנזכרות נתגלו כלים דומים בצורותיהם, אך לא זו בלבד שיש הבדל רב למדי בחומר הכלים, אלא גם מופיעות צורות חדשות. דוגמה בולטת היא הופעת סיר־הבישול השטוח, בעל שפה מזווה ומחורצת, עשוי חומר דק ומתכתי, הנפוץ גם בערד VII—VI וגם בלכיש II [6], אך נעדר מלכיש III. סיר־בישול זה, הידוע מיהודה בלבד, הופיע במחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס, כפי שמעידות גם התפירות ברמת־רחל [7], בעין־גדי [8] ובמצד־חשביהו [9]. לא ייתכן אפוא, ששכבה III בלכיש נחרבה אחרי המחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס, ולפיכך אין עוד סיבה להטיל ספק בחורבנה בידי סנחריב בשנת 701 [10].

למרות שיקומם הקפדני של ביצורי לכיש אפשר להבחין בשכבה II בירידה בולטת לעומת שכבה III [11]. אמנם עלינו לזכור, כי שכבה II היא, למעשה, השכבת האחרונה של העיר, וכי רק פה ושם נמצאו מבנים מאוחרים מן התקופה הפרסית ומן התקופה ההלניסטית. אין להתפלא אפוא, ששכבה זו הרוסה ביותר, כרגיל בשכבה העליונה ברוב התלים, החשופה לפעולות־ההרס של טבע ואדם. אף־על־פי־כן אפשר לקבוע, כמדומה, כי העיר קמה מחורבותיה באיטיות רבה, וכי רק במחצית השנייה של המאה הז', בימי יאשיהו, בקירוב, שוב נעשתה למרכז עירוני חשוב. דבר זה בולט במיוחד בטיפוסי הטביעות "למלך" שנחשפו בלכיש: בניגוד גמור לשאר תלי יהודה נמנה הרוב המכריע של טביעות לכיש עם הטיפוס בעל ארבע הכנפיים, ורק 15% (45 מתוך 310!) — עם הטיפוס בעל שתי הכנפיים [12]. אם נכונה השערתנו, כי הטיפוס בעל ארבע הכנפיים הונהג בימי חזקיהו, הרי מיעוט

6. ראה: לכיש, ג, עמ' 331; לוח 93, טיפוס 460.

7. Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Raḥel, Seasons 1961 and 1962*, Rome 1964, pp. 30 f.; Fig. 18 : 7–12

8. ב. מזר, טרודה דותן וע. דונאייבסקי, ידיעות, כז, תשכ"ג, עמ' 39—40; ציור 18.

9. J. Naveh, *IEJ*, XII, 1962, pp. 96 f.; Fig. 5 : 1–3

10. סיוע לדבר זה אפשר למצוא בעובדה, שביצוריה של העיר משכבה III דומים מאוד לתבליטי סנחריב; ראה: R. D. Barnett, *IEJ*, VIII, 1958, pp. 161 ff.

11. ראה: לכיש, ג, עמ' 57.

12. ראה: י. אהרוני, הטביעות הממלכתיות מיהודה, ע"ז לדוד, ירושלים תשכ"ד, עמ' 421—429. הטיפוס בעל שתי הכנפיים היה רווח בכל התלים שבהם נמצאה כמות מספקת של טביעות כדי להסיק מסקנות סטאטיסטיות. למשל: בתל א־נצבה — 82%; בגבעון — 85%; ברמת־רחל — 88%.

הטביעות בעלות שתי כנפיים מעיד על ירידת העיר ועל התרופפות קשריה עם יהודה במחצית הראשונה של המאה הז׳. קפאון זה בהתפתחות העיר אחרי מסע סנחריב ודאי היה מעשה ידי האשורים. אכן, דבר זה הולם את ההנחה, שבמקום הופקד פחה אשורי, שמנע את התפתחות העיר.

בסכמה את ממצאי שכבה ו׳ מציינת גב׳ טאפנל, שעד כה לא נתגלה שום שריד מן המרכז המינהלי של שכבה זו [13]. בתקופה הישראלית עמד הארמון המרכזי על משטח מוגבה שבקירבת שער העיר, שהתנשא מעל שאר הבניינים. האם מותר להניח, כי מאז מסע סנחריב, במשך יותר ממאה שנה, נשאר מקום זה חרב, וכי המרכז המינהלי של העיר הועתק למקום אחר? על־סמך מה נקבע שיש פער בבניית השטח ועל־פי מה הוסק שהארמון האחרון הוקם בתקופה הפרסית? הבה נבדוק את הנתונים השונים.

א. בבניין האמור נמצאו שני שלבי־שימוש בולטים, ואילו הקיראמיקה היא מתקופה קצרה בלבד — של אמצע המאה הה׳ לפנה״ס, בקירוב. גב׳ טאפנל מסכמת זאת כדלקמן [14]:

Another *transitional occupation* of the Residency was recognised. After the building was *partly ruined*, some rooms were reoccupied at a higher level, about 40 cm. above the plastered floor. In others, where the roof presumably remained intact, *the original plaster floor* was exposed, though ovens had been cut through its surface.

At the time of excavation Starkey was of the opinion that the *temporary resettlement of the ruined Residency took place* in the middle of the fifth century B.C., on the evidence of the Black Glazed and Black Figured Attic sherds, which J. H. Iliffe dated to 475–425 B.C. Further investigation of the position of sherds in relation to the Residency floor levels, however, *does not preclude the possibility* that the good quality Attic imports were used by the original inhabitants of the building, for there were Attic sherds lying *on or close* to the original floor surfaces in several rooms.

As the Attic wares and orange-paste amphorae are accepted in this publication as being part of the contents of the penultimate occupational phase of the Residency, *there is nothing* beyond some mortars, querns and stone troughs *to indicate when the building was re-used* by settlers.

13. לכיש, ג, עמ׳ 57.

14. שם, עמ׳ 133; כל ההדגשות הן שלי.

במלים אחרות: אף־על־פי שבשלב השני של הבניין נעשו בו שינויים ותיקוני־ארעי, המעידים, שהבניין כבר היה הרוס בחלקו, השתמשו המתיישבים המאוחרים ברצפות המטויחות של רוב החדרים. בעת החפירה היה סטארקי בדעה, שהחומר הפרסי שנמצא על גבי הרצפות הוא מן השלב השני של הבניין, וגב׳ טאפנל שוקלת בזהירות את האפשרות, שחומר זה הוא מן השלב הראשון של הבניין. אולם היא מודה, כי במקרה זה אין בידנו שום חומר מימי השימוש המאוחר בבניין, ותופעה זו תמוהה. עלינו להודות, שייתכן, כמובן, שהמתיישבים החדשים ניקו את הרצפות הישנות והשתמשו בהן, במיוחד כאשר היו מרוצפות או מטויחות, אולם קשה להסביר את העובדה, שעל גבי הרצפות לא נשאר מאומה מימיו האחרונים של הבניין. ייתכן אפוא — ודבר זה נראה סביר ביותר — כי החומר הפרסי הוא מימי השימוש המשני בבניין, וכי למעשה אין בידנו חומר מן השלב הראשון.

ב. חוק ידוע בחפירות ארכיאולוגיות הוא, כי החומר שנמצא על גבי רצפותיו של בניין הוא בעיקר מימיו האחרונים, וכי אפשר לקבוע מתי הוקם רק לאחר בדיקת החומר שנתגלה מתחת לרצפות אלה ועל גבי הרצפות הקדומות יותר. אמנם ברור, כי החפץ המאוחר ביותר שנמצא מתחת לבניין אינו נותן בידנו אלא terminus a quo, וכי אין הכרח שבמילוי יימצא חומר מימי הבנייה ממש, אך כאשר אין פער ביישובו של תל, על־פי־רוב יימצאו גם חרסים שאינם קדומים בהרבה מתקופת הבנייה.

גב׳ טאפנל תוארת ומטעימה, כי הארמון נבנה ישר על הרצפות של שכבה III, וכי מתחת לרצפותיו לא נמצא חומר מאוחר יותר[15]. מאחר שהיא יוצאת מן ההנחה שהארמון נבנה בתקופה הפרסית, ומאחר שלפי הנחה זו לא נמצא שום חומר מ־250 השנים המבדילות בין שתי השכבות, היא מעלה את התשערה, כי המקום לא נבנה כלל בימי שכבה II, וכי בשעת יישוב השטח לבנייה סולק כל השפך שהצטבר בינתיים[16].

מן העובדות שמביאה גב׳ טאפנל עולה בבירור, כי ה־terminus a quo של הבניין הוא 701 לפנה״ס. אך כל עוד אין בידנו נתונים נוספים, אין לקבל

15. שם, עמ׳ 58; כן ראה עמ׳ 135: "Nothing was found *in or under* the foundations which could be used to establish the length of time between the two events, and all the sherds and jar stamps were typical of Level III."

16. שם, ג, עמ׳ 135.

את השערתה, שהחומר שהצטבר עד לאמצע התקופה הפרסית סולק בעת הבנייה.

עם זאת נדמה, שבמקום אחר מביאה גב׳ טאפנל בעצמה פרטים הסותרים את הנחתה, כי בימי שכבה II לא נבנה שום בניין על גבי המשטח המוגבה. מאחר שהמשטח התנשא מעל לבניינים שעמדו סביבו, אין להבחין בקשר סטראטיגראפי ישיר ביניהם לבין הארמון [17]. ממזרח לארמון נחשפה שורה של חדרים משכבות שונות, שכוסו על־ידי מפולת אבנים ולבנים, אך לפי דבריה של גב׳ טאפנל אין לקבוע אם מפולת זו אירעה בשעה שנחרב הארמון של שכבה III, או עם פינוי המשטח להקמת הארמון המאוחר [18]. בסמוך ליסודות המשטח נמצאו שלושה קנקנים שלמים מן הטיפוס האופייני לשכבה II, שהיו מכוסים אף הם במפולת לבנים [19]. עיי־מפולת המכסים קנקנים שלמים אינם יכולים להיות אלא הריסותיו של בניין מאותה השכבה, ומסתבר אפוא, שגם בימי שכבה II עמד בניין על גבי המשטח.

ג. הקבלה מצוינת לבעיה שלפנינו היא הממצא במצודה האשורית של חצור [20], שגם בה אפשר להבחין בשני שלבי־שימוש. בשלב המאוחר נוספו כמה קירות משניים בתוך האולמות הקדומים. כל הקיראמיקה והחפצים האחרים שנמצאו על רצפות הבניין הם מן השלב השני, שהוא מן המחצית השנייה של התקופה הפרסית.

למרות זאת הגיעה רות עמירן למסקנה, כי הבניין הוקם במאה הז׳ לפנה״ס,

17. רק בפינה הדרומית־המזרחית של הבניין בולטות אבני־היסוד קצת מקו המשטח; וראה: לכיש, ג, לוח 119. חדר 1065 של שכבה II כוסה באבנים גדולות, כנראה כדי לתמוך את יסודות הארמון; שם, ג, עמ׳ 105, 118—119. אך מאחר שאבנים אלה הן בצד, ולא מתחת ליסודות הארמון (ראה לוח 18 : 1), שהונחו, כאמור, על המשטח הקדום, אין לדעת באיזה משלבי הבניין הונחו האבנים. חדר 1065 נבנה מעל למדרגות קדומות, ולכן ייתכן, שכבר בימי שכבה II חוסל חדר זה, כדי לפנות מקום לכבש שהוליך אל הארמון. ואכן, כתבם של שני האוסטרקונים שנמצאו בחדר זה (גם מס׳ XX, לוח 48 : 1) קדום מן הכתב של מכתבי לכיש. עם זאת ייתכן, כמובן, שהאבנים הושמו במקום רק בתקופה הפרסית, בשלבו השני של הבניין. אני מודה לגב׳ טאפנל על העזרה שהושיטה לי בבירור הפרטים הנוגעים לשטח זה.

18. לכיש, ג, עמ׳ 112.

19. שם, ג, עמ׳ 112—113; לוח 23 : 3.

20. רות עמירן, אצל י. ידין ואחרים, חצור, א, ירושלים תשי״ח, עמ׳ 37—52.

וכי שימש "לממשל המחוזי האשורי בצפון הארץ", וזאת על־סמך שלושה נתונים: (1) החומר שמתחת לרצפות מוכיח, כי זמנו של הבניין "צריך להיות קרוב מאוד לתאריכן של שכבות IV ו־V"; (2) הסגנון הארכיטקטוני מתאים לבניינים אשוריים של המאה הז' לפנה"ס; (3) בתא־ביוב, מתחת לרצפה, נמצאו שני קנקנים מן המאות הח'—הז' לפנה"ס [21]. אילולא הממצא האחרון, היה המצב בחצור בדיוק כמו בלכיש: על רצפות הבניין לא נשתמר שום חומר מימי שלבו הראשון, אף־על־פי שתקופה של למעלה ממאה שנה מבדילה בין שני השלבים.

ד. הכול תמימי־דעים, כי בארכיטקטורה של הארמון האחרון בלכיש אין למצוא שום השפעה פרסית. בעקבות ואצינגר מגדירה אותה גב' טאפנל כ"סורית־חיתית" [22]. רות עמירן וע. דונאייבסקי הצביעו על ההשפעה האשורית שבסגנון הבניין, ולכן כללו אותו בקבוצת־הבניינים שהגדירוה כ־Assyrian open-court building [23], צורת בנייה שחילקוה לשני טיפוסים: (א) טיפוס אשורי־קלאסי קדום עם הצר פנימית, שמקיפים אותה חדרים מכל הצדדים; (ב) טיפוס מקומי מאוחר יותר, שחצרו מוקפת חדרים רק משלושה צדדים, ואילו בצד הרביעי יש כניסה ישרה אל החצר מבחוץ. את ארמון לכיש כללו בקבוצה השנייה (Series II : 15), אף־על־פי שלפי הגדרתם בולט לעין, שהוא נמנה עם הקבוצה הראשונה. ברור, שבסיווגו היו מושפעים מן העובדה שבניין זה מיוחס לתקופה הפרסית, ולכן סתרו כאן את הגדרתם־הם בהיסח־הדעת [24].

ברם, נראה לי, שתכנית הבניין אמנם מושפעת מבנייני־החצר האשוריים, אך למעשה נמנה הארמון עם טיפוס ארכיטקטוני מוגדר ומיוחד במינו, שממנו ידועים לנו, נוסף על הארמון בלכיש, רק שתי דוגמאות: בניין 1369 במגידו [25]

21. ראה הסיכום הכרונולוגי, שם, עמ' 44.

22. C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, II, Leipzig 1935, pp. 4 f.; לכיש, ג, עמ' 58, 135.

23. Ruth B. K. Amiran & I. Dunayevsky, The Assyrian Open-Court Building and its Palestinian Derivatives, *BASOR*, 149, 1958, pp. 25–32

24. הפניתי את תשומת־לבם לדבר, והם הסכימו עמי מיד.

25. R. S. Lamon & G. M. Shipton, *Megiddo*, I, Chicago 1939, pp. 69–72; Fig. 89 (להלן: מגידו, א). גם גב' טאפנל מצביעה על הדמיון הבולט לבניין זה (לכיש,

ו"הארמון העליון" (Upper Palace) בסנג'ירלי (שמאל) [26].

יש דמיון ברור בין שלושת הבניינים האלה, הן בתכניתם הכללית והן בפרטים (ראה ציור). את שלושתם מאפיינת חצר מוקפת חדרים מכל הצדדים, שבאחד או שניים מצדדיה נמצא "בית חילני" טיפוסי, ובו שני חדרי־רוחב זה אחר זה, שהראשון מהם משמש פורטיקו עם עמודים, והשני — חדר־קבלה עיקרי. בתכניתם של ארמנות לכיש וסנג'ירלי יש דמיון מפתיע [27]: בצד אחד "בית חילני" גדול, לידו "בית חילני" קטן יותר, ואילו משאר צדי החצר שורה של חדרים פשוטים. חדריו האחוריים של "בית החילני" הגדול שימשו חדרי שינה ושירות, ואילו בפינה השמאלית נמצאו חדרי־אמבטיה.

לפנינו אפוא קבוצת־בניינים מיוחדת במינה מן הבחינה הארכיטקטונית, שבתכניתם יש צירוף של "בית חילני" סורי ושל בית־החצר האשורי [28].

מפתיע לא פחות הדמיון שבפרטיהם הארכיטקטוניים של שלושת הבניינים הגדולים. לפנים מן הפתח העיקרי של שלושתם נמצאו אבני־פותה גדולות ועמוקות, שהוקדשו להן שרטוטים מיוחדים בדינים־וחשבונות [29]. במגידו

ג, עמ' 133—135), בעקבות לאמון ושיפטון, הכותבים: "The Persian palace of Tell el-Duwair, though much larger and better constructed, is probably the most striking parallel." (p. 72)

26. F. v. Luschan et al., *Ausgrabungen in Sendschirli*, II–IV, Berlin 1898–1911; II, pp. 141 ff.; Pls. XX–XXII (להלן: סנג'ירלי, ב—ד); כן ראה: R. Naumann, *Architektur Kleinasiens*, Tübingen 1955, pp. 374 f.; Fig. 460

27. תלמידנו עמיחי מזר הפנה את תשומת־לבי לדמיון הבולט שביניהם, ולא רק בפרטים. בסנג'ירלי אמנם צורפו היחידות השונות ונבנו סביב חצר מרכזית, בעוד שהבניין של לכיש בנוי בצורה אחידה וישרה. הבדל זה נעוץ, כנראה, בתנאי המקום: הארמון של לכיש נבנה על־גבי משטח מלבני מצומצם, כשעה שהארמון העליון של סנג'ירלי נבנה על־גבי יסודות איתנים של בניינים קדומים יותר, שקבעו את כיווני הבנייה של כל אגף.

28. כהגדרתו של נאומן (לעיל, הערה 26), עמ' 375: "Verschmelzung des nordsyrischen Vorhallenhauses mit dem assyrischen Hofhaus". דומה לו גם הארמון המבוצר של סכציגוזו שבקירבת סנג'ירלי, שנבנה, כנראה, בימי סרגון; ראה: נאומן, עמ' 242, ציור 284; B. Landsberger, *Sam'al*, I, Ankara 1948, pp. 76 ff. גם בו סמוכים שני "בתי חילני" לחצר אחת, וכל המבנה מוקף חומה חזקה.

29. לכיש, ג, עמ' 134, ציור 12; מגידו, א, עמ' 72, ציור 84; סנג'ירלי, ב, עמ' 93, ציורים 49—54.

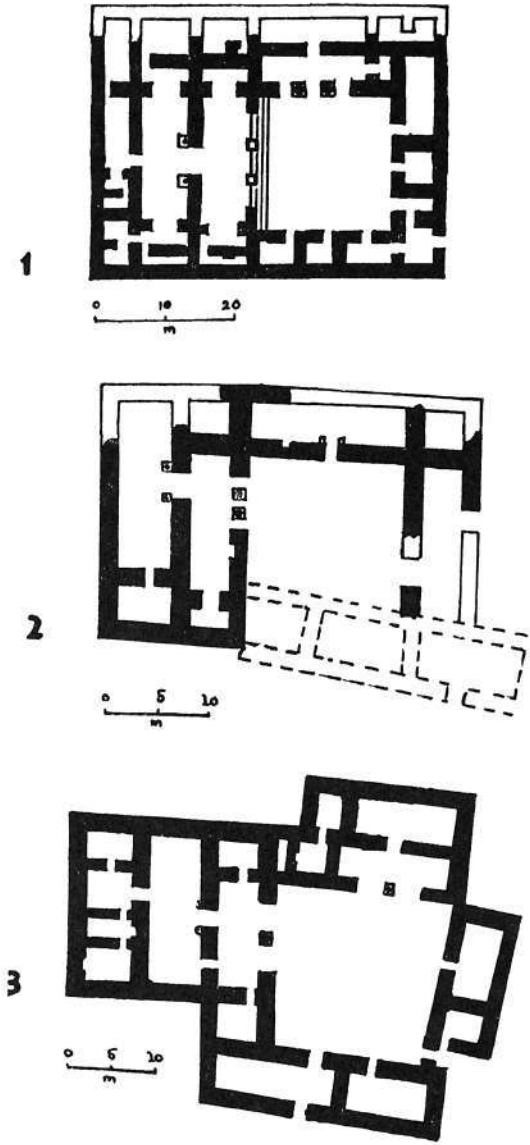

ארמנות לכיש (1), מגידו (2) וסנג'ירלי (3)

ובסנג׳ירלי הן נתונות בתלקן באבני הקיר, שסותתו בצורת חצי עיגול[30].

מיוחדים במינם הם העמודים העגולים בעלי בסיס מרובע ו־torus עגול, שדומים להם נתגלו בארץ רק בשני הבניינים הנדונים מתקופה זו בלכיש[31] ובמגידו[32]. בסיסי עמודים שצורתם זהה נתגלו גם בתוך "הארמון העליון" של סנג׳ירלי[33]. במקום זה ובמקומות אחרים בצפון־סוריה נמצאו בסיסי עמודים כאלה בבניינים קדומים יותר, ולכן נדמה, שמוצאם מאיזור זה[34].

עמודים עגולים אינם רגילים באשור, ועד כמה שידוע לי נתגלו רק בארמונו של סנחריב בנינוה[35] ובארמון F בחורסבד, שאף הוא נבנה, כנראה, בימי סנחריב[36]. פראנקפורט מציין, כי ארכיטקטורה זו זרה לאשור, וכי הובאה בתקופה זו מצפון־סוריה[37].

שני הארמונות הנדונים בסנג׳ירלי ובמגידו נבנו באותה התקופה, בקירוב, בשביל הפחות האשוריים שהושבו בערים אלה. הארמון העליון של סנג׳ירלי שימש את הפחה האשורי בימי אסרחדון, אך בבנייתו כבר הוחל, כנראה, בימי סנחריב[38]. בניין 1369 במגידו נבנה באחד השלבים הקדומים של שכבה III, כפי שעולה מן השינויים והתיקונים שנעשו בו במשך הזמן[39]. החופרים קבעו, כי שכבה III היא מן השנים 780—650 לפנה״ס, בקירוב, אולם נראה

30. השווה: נאומן (לעיל, הערה 26), עמ׳ 162, ציורים 186—187.

31. לכיש, ג, עמ׳ 132, ציור 11; לוח 22 : 6.

32. מגידו, א, עמ׳ 72.

33. סנג׳ירלי, ב, ציורים 47—48, 59.

34. סנג׳ירלי, ב, עמ׳ 196—199; ציורים 88—90; ד, ציורים 174, 186d, 226, 260; כן ראה: נאומן (לעיל, הערה 26), עמ׳ 132, ציורים 121—128.

35. O. Puchstein, *Die ionische Säule*, Leipzig 1907, p. 33, Fig. 40; H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Pelican Books 1954, p. 82, Fig. 35; p. 243, n. 9

36. G. Loud & C. B. Altman, *Khorsabad*, II, Chicago 1938, pp. 9, 30; Pls. 38, 41 A–C

37. פראנקפורט (לעיל, הערה 35), עמ׳ 80.

38. לאנדסברגר (לעיל, הערה 28), עמ׳ 82; פראנקפורט (לעיל, הערה 35), עמ׳ 170—171.

39. מגידו, א, עמ׳ 69 ואילך. למעשה לא נחפרה שורת־החדרים הסוגרת את החצר ממזרח; במקומה סימנו בקווקוו את שורת־החדרים המאוחרת המובאת בתכנית (ציור 2, למטה).

יותר, שזו העיר האשורית, שנבנתה אחרי כיבושו של תגלת־פלאסר הג׳ בשנת 733/2 [40]. גם בנייתו של בניין זה חלה אפוא בימי סרגון או סנחריב.

כל המקבילות הארכיטקטוניות לארמון של לכיש מביאות אותנו לתקופה מוגדרת ומצומצמת: שלהי המאה הח׳ וראשית המאה הז׳ לפנה״ס. רק מתקופה זו מצאנו את הצירוף המיוחד של סגנונות־הבנייה מצפון־סוריה ומאשור ושל הבנייה הממלכתית האשורית האופיינית לבניין הנדון.

ה. לבסוף עלינו לעמוד על פרט אחד בטכניקה של הבנייה, שנודעת לו חשיבות מבחינה כרונולוגית. חופרי לכיש שמו לב לעובדה, כי בעיבוד המפתנים, העמודים ובסיסיהם השתמשו הסתתים במכשיר משונן, המשאיר מעין סימני־סריקה (לוח ז, 2) [41].

מתי והיכן החל השימוש במכשיר משונן בסיתות אבנים? מקובלת על חוקרים שונים הדעה, כי כלי־סתתים זה הופיע לראשונה ביוון במחצית הראשונה של המאה הו׳ לפנה״ס, וכי לא החלו משתמשים בו בארץ לפני התקופה ההלניסטית [42]. אני עומד להקדיש מחקר מיוחד לשאלה זו, שבו אנסה להוכיח, שכלי זה הופיע בארץ־ישראל במאה הז׳ לפנה״ס הן בלכיש והן ברמת־רחל ובערד, וכנראה גם במקומות אחרים, כגון מגידו. אולם בעניין זה חשובה במיוחד שאלת ראשית הופעתו באשור, דבר שמעולם לא נבדק כראוי [43]. לפי בקשתי נבדקו עתה כמה מן התבליטים האשוריים שבמוזיאון הבריטי, והתברר, כי בחלק מהם שימש כלי־סתתים משונן לחריתת המוטיבים

40. K. M. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, London 1960, pp. 282, 286; Y. Aharoni, *IEJ*, XI, 1961, p. 90

41. לכיש, ג, עמ׳ 131. בדקתי את הסימנים, הנראים היטב באבנים מספר. נדמה, כי פני האבנים הוחלקו בקרדום בעל 7 שיניים, שרוחבו כ־4 ס״מ. אין לקבל את דברי החופרים, שלפיהם יש בסיתות זה משום הוכחה, שהאבנים כוסו בטיח. להיפך, רק אבני־גזית שלא טויחו הוחלקו בשיטה זו. חריצים אלה אינם די עמוקים כדי לשמש לאחיזת טיח.

42. ראה לאחרונה: Y. Yadin, *IEJ*, XV, 1965, p. 180; C. Nylander, *AJA*, LXIX, 1965, pp. 49–55; LXX, 1966, pp. 373–376; *IEJ*, XVII, 1967, pp. 56–59

43. נילנדר כותב: Some Assyrian slabs in the Louvre and the British Museum might show these marks, but unfavorable lighting prevented a closer look at the suspected spots. However, it would not be astonishing if the instrument had originally been invented in Assyria; *op. cit.* (n. 42), 1965, p. 54

ולהחלקת האבן [44]. במיוחד ברורים עקבות כלי־הסתתים המשוגן בתבליט מימי סנחריב מן הארמון הדרומי־מערבי בנינוה, שבו מתוארת חבורה של עבדים, הגוררים משא בעזרת חבלים. עקבות הסיתות ניכרים יפה מעל ליד המושטת של מפקח אשורי (לוח ז, 1) [45]. ברור אפוא, שכלי־הסתתים המשוגן היה ידוע באשור כבר במאות הט׳—הח׳ לפנה״ס, ואין לתמוה על הופעתו בארץ בראשית המאה הז׳. מסתבר, כי כלי זה מקורו באשור, וכי התפשט מערבה במאות הז׳—הו׳. הופעתו בארמון של לכיש איננה סותרת אפוא את הקביעה כי הבניין נבנה בימי סנחריב; אדרבה, גם בשימוש בטכניקה הנזכרת יש לראות משום סיוע להנחתנו, כי נבנה בידי בנאים אשוריים.

בסיכום, גם ניתוח הממצא הסטראטיגראפי וגם בדיקת המקבילות הארכי־טקטוניות מביאים אותנו למסקנה אחת: הארמון הגדון בלכיש נבנה במחצית

44. תודתי נתונה לרעיה לבנה, שגילתה את עקבות הסיתות בעת ביקורה בלונדון; לד״ר ר. בארנט, שדאג לעשיית הצילומים ולבדיקת האבנים על־ידי בעלי־מקצוע; וכן לד. בר״ג, שסייע בידיהם.

45. אני מודה לד״ר בארנט על הצילום המצוין המתפרסם כאן באדיבות נאמני המו־זיאון הבריטי. מספר־הרישום של התבליט הוא 124822. כתבתי לד״ר בארנט שיואיל לבקש מבעל־מקצוע לבדוק את עקבות הסיתות, ועל כך השיב לי במכתב מ־13 בספ־טמבר:

I do not think we got one of our masons to look at the claw marks, but a visiting senior mason from Dove Brothers, who are very expert, confirmed that these are in his opinion claw marks, but he did not provide any written report.

P.S. I have since got our Stonemason Sculptor / Senior Conservation Officer, Mr. Hussey, of the Greek & Roman Department, to look at the marks in question. He really does know all about tools, and confirms that the claw chisel has been used on the Assur-nasir-pal lion. He further strongly believes that the treatment of water and hair, where you get undulating parallel lines, was done with a claw chisel, or at least a similar tool which is called a cockscomb. The term "claw chisel" is usually used for a roughing out instrument, rather than a tool for finer work. The marks on the sculpture of Sennacherib were done, he thinks, not with a chisel but a hand-pushed (as opposed to mallet struck) instrument. עקבות של מכשיר דומה אפשר לראות גם בלכיש ובאבנים המסותתות מערד, רמת־רחל ומגידו שהזכרנו לעיל.

הראשונה של המאה הז' לפנה"ס, בימי סנחריב או אסרחדון, כדי לשמש מקום־מושב לפחה האשורי. אחרי שהתפורר השלטון האשורי ודאי שימש את המינהל היהודי במקום. עם חורבן שכבה ii חרב גם בניין זה, לפחות בחלקו, אך מסתבר, שניצל מן החורבן הגמור שפקד את שאר הבניינים, כנראה משום ששימש את השליטים הבבליים. שלב־השימוש הארעי האחרון חל בתקופה הפרסית, כאשר היתה העיר עזובה ברובה; החומר שנמצא על גבי הרצפות הוא מתקופה זו.

בהנחה זו יש משום פתרון להעדר המרכז המינהלי בשכבה ii ומשום הסבר לקפאון בהתפתחות העיר בימי מנשה. יש בה משום חיזוק להשערתו של משה אילת, כי בתקופה זו היה בלכיש פחה אשורי, שהיה ממונה על יהודה ועל פלשת כאחת, ומשום הסבר לעובדה, שבמקום נבנה בניין כה מפואר ומיוחד במינו.